

۱- موقعیت جغرافیایی و اقلیمی

استان اردبیل در شمال غرب کشور و در بین نصف النهارات ۴۷ درجه و ۱۵ دقیقه و ۴۸ درجه و ۵۶ دقیقه طول شرقی و مدارات ۳۷ درجه و ۹ دقیقه و ۳۹ درجه و ۴۲ دقیقه عرض شمالی قرار گرفته و از غرب به استان آذربایجان شرقی، از شمال و شمال شرق به کشور جمهوری آذربایجان، از شرق و جنوب شرق به استان گیلان و از جنوب به استان زنجان محدود است.

این استان به عنوان جزئی از منطقه آذربایجان، شامل نواحی شرقی، شمال شرقی و جنوب شرقی آن می شود و از لحاظ شکل ظاهری، استانی است مطول که فاصله شمالی ترین و جنوبی ترین نقطه آن در حدود ۲۹۰ کیلومتر و فاصله شرقی ترین و غربی ترین آن بیش از ۱۳۲ کیلومتر است.

مساحت استان اردبیل ۱۷۸۸۰/۹۱۸ کیلومتر مربع می باشد که حدود ۱/۰۷ درصد از مساحت کل کشور را تشکیل می دهد. طول مرزهای این استان حدود ۳۶۹ کیلومتر با کشور جمهوری آذربایجان می باشد.

استان اردبیل با توجه به شکل طولی آن در امتداد نصف النهارات، از تنوع اقلیمی قابل توجهی برخوردار می باشد. شهر استان اردبیل در اقلیم خشک قرار دارد که ماههای خشک و یخبندان آن بیش از ۸ ماه است و شدت بارندگی در بهار و پاییز بوده و دارای زمستان سرد و تابستان معتدل است. پوشش گیاهی در این منطقه به صورت استپی بوده و در شمال غرب آن پوشش نیمه جنگلی نیز مشاهده می شود.

شهرستان گرمی با تابستانهای گرم و نامساعد و زمستان ملایم، در مرز بین اقلیم نیمه خشک و نیمه مرطوب واقع شده است. شهرستانهای پارس آباد و بیله سوار از اقلیم نسبتاً گرم و نیمه مرطوب و شهرستان خلخال دارای اقلیم نیمه خشک با تابستان معتدل و زمستان سرد و در ارتفاعات تالش سرد و پر برف می باشد.

استان اردبیل براساس نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۹۰ جمعیتی بالغ بر ۱,۲۴۸,۴۸۸ نفر داشته و طبق آخرین مصوبات تقسیمات کشوری دارای ۱۰ شهرستان، ۲۹ بخش، ۲۶ شهر، ۷۱ دهستان و ۱۸۵۴ آبادی است که از این تعداد ۱۷۲۳ آبادی دارای سکنه و ۱۳۱ آبادی خالی از سکنه است.

۱-۱- تقسیمات سیاسی استان اردبیل

شهرستان	مساحت	تعداد بخش	تعداد شهر	تعداد آبادیها	تراکم جمعیت
اردبیل	۲۲۱۶/۷	۳	۲	۱۸۵	۲۳۹/۶
بیله سوار	۱۷۸۲/۱۹۳	۲	۲	۲۹۳	۳۱/۷۳
خلخال	۲۶۸۸/۰۵	۳	۳	۱۵۰	۳۳/۶۵
مشگین شهر	۳۷۲۰/۷۷۵	۵	۶	۳۱۴	۴۱/۰۷
گرمی	۲۰۴۸/۹۵۴	۳	۲	۳۳۳	۴۵/۲۱
پارس آباد	۱۴۰۶/۸۶۶	۴	۴	۲۵۴	۱۲۰/۳۲
کوثر	۱۲۵۹/۴۲۸	۲	۱	۱۰۴	۲۳/۶۳
نمین	۹۳۹/۷۵۱	۳	۳	۹۴	۵۴/۴۶
نیر	۱۱۹۴/۵۵	۲	۲	۱۰۰	۱۸/۳۲
سرعین	۳۷۳/۵۴۶	۲	۱	۲۹	۴۶/۳۶
استان	۱۷۶۳۰/۸۱۷	۲۹	۲۶	۱۸۵۴	۶۸/۵۲

۱-۲- تقسیمات کشوری استان

نام شهرستان	نام شهر	نام بخش	نام دهستان
شهرستان اردبیل	اردبیل هیر	مرکزی	ارشق شرقی، سردابه، کلخوران، بالخلو، شرقی
		ثمرین	ثمرین، دوجاق
		هیر	هیر، فولادلوی جنوبی، فولادلوی شمالی
شهرستان بیله سوار	بیله سوار جعفرآباد	مرکزی	گوگ تپه، انجیرلو
		قشلاق دشت	قشلاق شرقی، قشلاق جنوبی
شهرستان پارس آباد	پارس آباد تازه کند اصلاندوز اسلام آباد	مرکزی	ساوالان، اولتان
		تازه کند	تازه کند، محمود آباد
		اصلاندوز	اصلاندوز، قشلاق غربی
		اسلام آباد	شهرک، اسلام آباد
خلخال	خلخال	مرکزی	خانندبیل شرقی، خانندبیل غربی، سنجید شرقی

شهرستان خلخال	هشتجین کلور	خورش رستم	خورش رستم شمالی ، خورش رستم جنوبی
شهرستان کوثر	گیوی	شاهرود	شاهرود ، شال ، پلنگا
شهرستان گرمی (مغان)	گرمی تازه کند	مرکزی	سنجد شمالی ، سنجد غربی
شهرستان نمین	نمین آبییگلو عنبران	فیروز	سنجد جنوبی ، زرج آباد
شهرستان نیر	نیر کورائیم	مرکزی	اجارود غربی ، اجارود مرکزی ، اجارود شمالی ، انی
شهرستان مشگین شهر	مشگین شهر لاهرود فخرآباد رضی مرادلو قصابه	انگوت	انگوت شرقی ، انگوت غربی ، پائین برزند
شهرستان سرعین	سرعین	موران	اجارود شرقی ، آزادلو
تعداد شهرستان: ۱۰	تعداد شهر: ۲۶	تعداد بخش: ۲۹	تعداد دهستان: ۷۱ تعداد آبادی: ۱۸۵۴

۲- ویژگیهای جمعیتی *

۱-۲- توزیع جمعیت استان اردبیل به تفکیک شهرستان، شهری و روستایی و جنس براساس سرشماری سال ۱۳۹۰

شرح	خانوار	جمعیت		
		مرد وزن	مرد	زن
استان اردبیل	۳۳۸،۲۲۴	۱،۲۴۸،۴۸۸	۶۳۱،۹۷۲	۶۱۶،۵۱۶
شهری	۲۱۸،۸۳۷	۷۹۸،۹۴۲	۴۰۵،۰۵۰	۳۹۳،۸۹۲
روستایی	۱۱۹،۳۸۷	۴۴۹،۵۴۶	۲۲۶،۹۲۲	۲۲۲،۶۲۴
اردبیل	۱۵۶،۳۲۴	۵۶۴،۳۶۵	۲۸۶،۹۷۲	۲۷۷،۳۹۳
شهری	۱۳۵،۴۳۴	۴۸۵،۱۵۳	۲۴۶،۶۱۸	۲۳۸،۵۳۵
روستایی	۲۰،۸۹۰	۷۹،۲۱۲	۴۰،۳۵۴	۳۸،۸۵۸
بيله سوار	۱۴،۰۳۰	۵۳،۷۶۸	۲۷،۲۴۰	۲۶،۵۲۸
شهری	۶،۰۵۷	۲۲،۸۸۹	۱۱،۶۳۸	۱۱،۲۵۱
روستایی	۷،۹۷۳	۳۰،۸۷۹	۱۵،۶۰۲	۱۵،۲۷۷
پارس آباد	۴۴،۰۶۵	۱۷۳،۱۸۲	۸۷،۹۴۰	۸۵،۲۴۲
شهری	۲۴،۹۳۳	۹۶،۲۷۹	۴۸،۵۸۵	۴۷،۶۹۴
روستایی	۱۹،۱۳۲	۷۶،۹۰۳	۳۹،۳۵۵	۳۷،۵۴۸

۴۶،۴۰۰	۴۵،۹۳۲	۹۲،۳۳۲	۲۵،۸۰۰	خلخال	
۲۴،۰۵۵	۲۳،۷۹۳	۴۷،۸۴۸	۱۳،۱۵۶	شهری	
۲۲،۳۴۵	۲۲،۱۳۹	۴۴،۴۸۴	۱۲،۶۴۴	روستایی	
۸،۸۴۲	۹،۳۸۹	۱۸،۲۳۱	۵،۲۱۶	سرعین	
۲،۱۵۳	۲،۲۸۷	۴،۴۴۰	۱،۲۴۱	شهری	
۶،۶۸۹	۷،۱۰۲	۱۳،۷۹۱	۳،۹۷۵	روستایی	
۱۳،۰۲۳	۱۳،۱۷۵	۲۶،۱۹۸	۶،۹۶۶	کوثر	
۳،۶۶۸	۳،۴۹۰	۷،۱۵۸	۱،۹۷۴	شهری	
۹،۳۵۵	۹،۶۸۵	۱۹،۰۴۰	۴،۹۹۲	روستایی	
۷۴،۶۰۸	۷۶،۵۴۸	۱۵۱،۱۵۶	۴۰،۹۹۷	مشگین شهر	
۳۵،۴۲۳	۳۷،۵۳۵	۷۲،۹۵۸	۱۹،۵۷۰	شهری	
۳۹،۱۸۵	۳۹،۰۱۳	۷۸،۱۹۸	۲۱،۴۲۷	روستایی	
۴۲،۸۹۱	۴۱،۳۷۶	۸۴،۲۶۷	۲۱،۱۹۶	مغان	
۱۵،۹۲۹	۱۵،۵۶۸	۳۱،۴۹۷	۸،۰۸۹	شهری	
۲۶،۹۶۲	۲۵،۸۰۸	۵۲،۷۷۰	۱۳،۱۰۷	روستایی	
۳۰،۱۲۱	۳۱،۲۱۲	۶۱،۳۳۳	۱۷،۱۰۴	نمین	
۱۱،۸۸۰	۱۲،۱۶۶	۲۴،۰۴۶	۶،۶۱۲	شهری	
۱۸،۲۴۱	۱۹،۰۴۶	۳۷،۲۸۷	۱۰،۴۹۲	روستایی	
۱۱،۴۶۸	۱۲،۱۸۸	۲۳،۶۵۶	۶،۵۲۶	نیر	
۳،۳۰۴	۳،۳۷۰	۶،۶۷۴	۱،۷۷۱	شهری	
۸،۱۶۴	۸،۸۱۸	۱۶،۹۸۲	۴،۷۵۵	روستایی	

۲-۲- مقایسه برخی شاخص های جمعیتی استان با کشور

شاخص	جوانی جمعیت	نسبت جنسی	میزان شهرنشینی	بعد خانوار
استان	۲۳/۲۳	۱۰۲/۵	۶۴	۳/۷

۳- پیشینه تاریخی

حمداله مستوفی صاحب (نزهةالقلوب) اردبیل را از کیخسرو و پسر سیاوش و نوه کیکاوس می داند و قلعه بهمن دژ که گاهی روئین دژ می نامند را بر قله سبلان تصور می کند و می نویسد این قلعه اکنون (یعنی زمان خود وی) خراب است. این روایت از **قاموس الاعلام ترکی** هم رسیده است وی نوشته است که طبق روایت تاریخ قلعه متینی در این شهر بوده است. بین کیخسرو و عمویش فریبرز در باره سلطنت اختلاف افتاد و قرار گذاشتند که هر کسی این قلعه را فتح کند سلطنت از آن او باشد ابتدا فریبرز به همراهی طوس بسمت قلعه روی آورده ولی نتوانست آنرا بگشاید بعد کیخسرو و گودرز به آنجا رفتند و قلعه را فتح کردند و شهر اردبیل از همان تاریخ ایجاد گردید.

تاریخ بسیار قدیم اردبیل برای ما ناشناخته نیست فردوسی و یاقوت و بعضی دیگر معتقد هستند که **فیروز ساسانی** که در سال - ۴۵۹ میلادی سلطنت می کرد آنرا بنا نهاد و **باذن فیروز** یا **فیروزگر** نام گذاشت.

در **دایرةالمعارف عربی** هم آمده است که در تاریخ این شهر بعضی تاریخ نویسان می گویند که **انو شیروان** ساسانی هنگامیکه در آذربایجان اقدام به ساختن شهرهای دیگری نمود اردبیل را تعمیر کرد و ظاهر امر هم این است که اردبیل در آن تاریخ خراب بود و این شاه اقدام به تعمیر آن نموده است. برخی از محققین اردبیل را یک شهر کهن و تاریخی می دانند و وجود آنرا پیش از زمان زرتشت تصور می کنند. بعقیده این عده کلمه اردبیل در واقع (**آرتاویل**) بوده است. که (آرتا) به معنی مقدس و (ویل) به معنی شهر و مجموعاً **شهر مقدس** می باشد که احياناً رشد و تکوین اولیه آئین زرتشت در آن انجام گرفته است.

بهرحال اردبیل یکی از شهرهای مشهور و کهن تاریخ جهان است و جایگاه آثارهایی است که عمری به درازای تاریخ بشری دارد. به شهادت باستانشناسان آثار باستانی این شهر به عصر مفرغ می رسد و مدنیت آن از دوران ساسانی فراتر می رود و شهود تاریخی بین‌المللی اش دو هزار و سیصد سال قبل را تأیید می کند.

این شهر تاریخی در عهد مادها، هخامنشیان، اشکانیان و ساسانیان مرکز یکی از چهار استان بزرگ کشور بوده است و علاوه بر اینکه از نظر کشاورزی، ارتباطی، اقتصادی و سوق‌الجیشی اهمیت بیشتری نسبت به سایر استان‌ها داشته و از نظر تدافعی نیز بسیار مهم بوده است و چون سد دفاعی در برابر حملات خزرها و هوها به حساب می آمده است و بر خلاف سایر استانها که صاحب تخت نقره بوده‌اند صاحت تخت طلا بوده است. این شهر در برابر حمله اسکندر مقدونی مردانه مقاومت کرد و اسکندر به دشواری توانست بر آن غلبه کند و پس از تصرف آنرا بخاطر اهمیت سوق‌الجیشی اش محل اقامت خود و سپاهیانش قرار داد. در ابتدای دوره عباسیان اردبیل مرکز ایالت آذربایجان بود و در قرن چهارم در دوره جغرافیا نویسان عرب مرکز لشکری و کشوری آذربایجان بود. بعضی از مورخ‌نویسان معتقد هستند که اردبیل محل ولادت (بعثت) دعوت و دفن زرتشت می‌شناسند برخی دیگر دامنه‌های کوه‌سبلان را محل عبادت پیروان زرتشت و مغان را محل اجتماع روحانیون و پیشوایان این دین می‌دانند. که سالی یکبار در این منطقه دور هم جمع می‌شده‌اند وازین جهت است که این منطقه را **مغان** (مغ به پیشوایان دین زرتشت اطلاق می شده است) نامیدند. روایتی نیز در تاریخ است که گفته‌اند بین شهر اردبیل و شهرهای تابعه یا مجاور آن، مغان، مشگین شهر، خلخال، آستارا و سراب در مسیر مسافران دوازده آبادی وجود داشته که اسامی دوازده ماه سال فارسی فروردین تا ماه اسفند را بر آنها نهاده‌اند که امروزه از آنها فقط روستای شهرپور بین اردبیل و مغان و مشگین شهر هنوز باقی‌است.

در تاریخ این منطقه نمونه جنگهای قهرمانانه را بگرات سراغ داریم، نقش اسلام بعنوان عنصر وحدت ملی فرهنگی و عامل هویت بخش حیات سیاسی این مرز و بوم بوده است. به حکایت **یاقوت حموی در معجم البلدان** در حمله مغول (۶۱۸ — ۶۱۷) اهالی و رزمندگان این شهردوبار لاجمین را در هم شکستند ولی بار سوم آن لشکر بسیاری از مسلمین را کشتند و کسی جان از دست ایشان بدر نبرد. مگر آنهایی که از ایشان به جنگل پناه بردند.

در اوایل قرن هشتم شیخ صفی‌الدین اردبیل را مرکز فرقه صوفیه خویش قرار داد و این شهر بعنوان دارالعرفان و دارالارشاد شهرت یافت و در عهد نوه شیخ صفی‌الدین خواجه علی سیاه پوش عنوان دیگری هم به عناوین این افزوده شد و آن دارالامان بود. در اوایل قرن نهم شاه اسماعیل از نوادگان شیخ صفی‌الدین از تبعید در گیلان به اردبیل آمد و سلسه صوفیه را بنیان گذارد. در زمان سلطنت **شاه اسماعیل اول** مدتی چند این شهر بعنوان **پایتخت ایران** شناخته می‌شد شاه اسماعیل فرزند رشید این شهر بود که در سن سالگی توانست بعد از قرن‌ها کشور ما را از ملوک الطوایفی رهایی بخشیده و آنرا بصورت کشور واحد و یک پارچه درآورد و او تنها شاه بعد از ساسانیان بود که به چنین امری توفیق یافت و بدین سبب بر تارک گنبد مقبره او که در جوار گنبد الله الله شیخ صفی‌الدین قرار دارد پنج شمشیر که دسته‌های آنها با هم یکی شده‌اند به نشان بهم پیوستن پنج حکومت نشین و تشکیل کشور وسیع ایران نصب گردیده است.

شهر اردبیل در قرن اخیر در مسیر راه زمینی ایران و اروپا قرار داشت و از نظر بازرگانی و سیاحت و جهانگردی واجد اهمیت بود لیکن بعد از انقلاب اکتبر شوروی و مسدود شدن کل راههای منطقه شرق آذربایجان این شهر در بن‌بست قرار گرفت و اهمیت خود را از دست داد و اکنون شهر اردبیل به برکت نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران مرکز استان اردبیل در منطقه شرق آذربایجان است.

برای شهر اردبیل اسامی مختلفی ذکر شده است که در اینجا به برخی از آنها اشاره می‌شود.

۱ - ارتفعت - اردویل (این دو نام در کتب ارمنینه ثبت شده است) ۳ - اردپیل (فیل خشمگین) ۴ - فیروزگرد ۵ - باذان پیروز ۶ - فیروزآباد ۷ - باذان فیروز ۸ - پیروز رام - باذان فیروز (شهر لذت‌بخش) ۱۰ - اربلا (در بعضی از کتب تاریخ به اربیل یکی از استانهای عراق تفسیر شده است) ۱۱ - اندرآباد ۱۲ - آردبیل - آذر بهمن (اسم قدیم اردبیل) ۱۴ - اردبیل

۴ - زبان و گویشهای محلی

ترکی آذری زبان عموم مردم آذربایجان که استان اردبیل نیز جزئی از آنست، می‌باشد. در پیدایش زبان آذری، زبانهای ترکی، قیچاق، اویقوز یا ترکی شرقی و همچنین کلمات مغولی نیز کم و بیش سهمی داشته‌اند. تحت تأثیر دین اسلام و فرهنگ و ادبیات فارسی، تعدادی کلمات عربی و فارسی بتدریج وارد این زبان شده و زبان امروزی آذربایجان را بوجود آورده است. ترکی آذری دارای چند لهجه محاوره‌ای و یک زبان ادبی است که در زبانشناسی ترکی آذری یا آذربایجانی نامیده می‌شود.

آذریها، که مردم استان اردبیل نیز جزئی از آنها هستند، از اصیل‌ترین افراد ایرانی و از نژاد آریائی هستند. این قوم از نژاد قدیم آریان است که زبان و خصوصیات کلی ایرانیان دوره هخامنشی، اشکانی و ساسانی را حفظ کرده‌اند.

زبان «پارسی قدیم» زبان پارس‌ها، «پهلوی» زبان اشکانیان و ساسانیان و زبان «اوستایی» زبان مادها بوده که محل استقرارشان آذربایجان و شمال غرب و غرب ایران بوده است. با توجه به اینکه کتاب زرتشت به زبان اوستایی می‌باشد و بگفته بیشتر مورخان وی از آذربایجان برخاسته و در دامنه‌های کوه سبلان به پیامبری مبعوث شده و از این محل دعوت خود را شروع کرده، بنابر این می‌توان نتیجه گرفت که زبان اوستایی قدیمی‌ترین زبان آریایی می‌باشد که مردم آذربایجان بدان سخن می‌گفته‌اند.

بنوشته تاریخ‌نویسان در سال قبل از میلاد مادها از پارسها شکست می‌خورند و هخامنشیان یا پارسیان بر ایران تسلط می‌یابند و بدین ترتیب زبان پارسی در آذربایجان و منطقه نفوذ می‌یابد ولی ساکنان منطقه زبان پیشین خود را حفظ کرده و حتی در دوران سلوکیان، اشکانیان و ساسانیان نیز به زبان آذری که همان زبان مادی آمیخته با لغاتی از زبان بومیان پیشین بود، سخن می‌گفتند.

بعد از تسلط اعراب بر ایران و آذربایجان و سکونت طوایفی از آنان در این سرزمین، با اینکه پیش از دویست سال سر رشته امور را در دست داشتند، ولی با این حال آذربایجانیها زبان و نژاد خود را از دست ندادند و کم‌کم اعراب با آنها درآمیخته و نابود شدند.

با آغاز دوره سلجوقی، فصل تازه‌ای در تاریخ اعراب‌مسلمان گشوده‌شد، زیرا در همه جای ایران کار اعراب بدست‌ترکان تازه‌مسلمان افتاد. بلحاظ اینکه آذربایجان چراگاههای زیادی داشت و ترکان قومی چادرنشین و دامدار بودند و بستگانی نیز در این بخش از کشور داشتند که پیش از آنها به آنجا رفته بودند، بیش از سایر نقاط به آذربایجان روی آورده و نواحی بزرگی از جانب شمال غرب ایران را ترک‌نشین ساختند، بطوریکه از این زمان به بعد نام برخی از روستاها در آذربایجان ترکی شد.

بطوریکه مولف کتاب «زندگانی شاه اسماعیل» نوشته زبان‌مردم اردبیل در دوره شیخ صفی‌الدین آذری بوده است و آذری‌زبان است بین کردی و طالش یا کردی و مازندرانی و شبیه به هر سه. شاه‌صفی در آخر زمان مغول می‌زیسته و دو بیتی‌هایی به زبان آذری دارد.

زبان کنونی مردم اردبیل از نظر منشاء و پیوستگی تاریخی از زبانهای منشعب از شاخه ترکی زبانهای آلتائیک می‌باشد که وطن اصلی آنها در ادوار تاریخی، نخست جلگه‌های وسیع آسیای مرکزی و سواحل ینی سئی بوده و بعد در طول اعصار و قرون، در نتیجه مهاجرت و اسکان قبایل و اقوام ترک زبان، گسترش یافته و دامنه آن از یک طرف تا سوریه و بین‌النهرین و از طرف دیگر تا شبه جزیره بالکان کشانده شده و زبان تکلم و کتابت اقوام مختلف شده است. به گفته مقدسی هفتاد زبان در اطراف اردبیل وجود داشته است.

این زبان با زبانهای فارسی و کردی در جنوب و مغرب، و زبانهای گرجی و ارمنی در شمال و شمال‌غربی و با شاخه‌های زبان ترکی قدیم و زبان قبیچاق، آمیزش پیدا کرده و در اثر مرور زمان بر اساس سیر تکامل خود و یا به علل تاریخی، تحت تأثیر جاذبه زبان فارسی و عربی، گرجی و ارمنی، کردی و تالش و ... قرار گرفته و از نظر دستوری بسیار غنی شده است. ادبیات عامه آن بویژه اشعار بایاتی (بیاتی) که مردم آذربایجان و منطقه اردبیل زمزمه می‌کنند و در اغلب ایام سوگواری شنیده می‌شود، با یک دنیا لطف و هنر آمیخته و شاید یکی از غنی‌ترین و وسیع‌ترین ادبیات فولکلوریک دنیا باشد.

۵- فرهنگ، آداب و رسوم

بسیاری از آداب و رسوم ایران کهن از دوره‌های مادی، هخامنشی، اشکانی، ساسانی و ... صورت گوناگون در میان مردم منطقه باقی مانده است. با توجه به اینکه بیش از ۹۷ درصد از جمعیت استان ترک می‌باشد و به لحاظ اختلاط اقوام تات، کرد و طالش استان با ترکها، بیشتر آداب و رسوم و سنن اقوام ساکن استان مشترک بوده و فرق زیادی با یکدیگر ندارند.

مردم اردبیل مردمی اصیل هستند که در دوستی ثابت قدم، در برابر مشکلات شجاع و مقاوم؛ از جمله خصلت‌های آنان مهمان‌نوازی، سلحشوری، آزادمنشی، راستگویی، مرزداری و پایبندی به اعتقادات مذهبی است.

از آداب کهن این مردم که از سده‌های پیش همچنان پابرجاست، گرمی‌داشتن نوروز و آتش‌افروزی شب چهارشنبه سوری، عید فطر، عید غدیر خم، نیمه‌شعبان و اعیاد دیگر است.

برخی از عادات، نهادها و گفتارها، لباسها و قوانین، آوازاها و قصه‌ها جنبه سنتی دارند و لفظ سنت در عین حال ناظر است به ارزش‌معنوی که از نسلی به نسل دیگر انتقال یافته است.

۶- آثار تاریخی

اردبیل دارای سابقه تاریخی طولانی است از اینرو دارای آثار و اماکن تاریخی و باستانی متنوع و متعددی است که این اماکن تاریخی مانند تپه‌ها و پل‌ها و اماکن مذهبی مشتمل بر مساجد، بقعه‌ها، امامزاده‌ها که حاصل باورهای دینی و مذهبی مردم منطقه است. مهمترین این اماکن عبارتند از:

- تپه‌های باستانی شامل: تپه قره شیروان، نارنج تپه، نادر تپه سی، تپه سرقین، تپه آق امام، گوور تپه‌سی، اولو تپه‌سی، تپه سایین، یندی دیو قیزی، قوشا تپه، تپه شمس‌آباد، بوینو یوغون تپه، تپه کنازق، تپه سلوط، سربند تپه، آریا تپه، قره‌تپه، تپه حاجی‌نصیر، بولان تپه.

- حمامهای تاریخی شامل: حمام اوچ‌دکان، حمام صفویه، حمام حاج‌محسن، حمام حاج‌شیخ، حمام پیر، حمام میرزا حبیب، حمام پیر زرگر، حمام ابراهیم‌آباد، حمام منصوریه، حمام یعقوبیه، حمام کاظمیه، حمام وکیل، حمام زندان، حمام سید آباد، حمام زینال، حمام سرچشمه.

- پلهای تاریخی شامل: پل قره‌سو «زاغالان»، پل سامیان، پل کلخوران، پل سید آباد «پیر مادر»، پل شهر چای، پل یعقوبیه، پل ابراهیم‌آباد، پل ججین «داش‌کسن»، پل نیر، پل سرخ، پل الماس

- گورستانهای قدیمی شامل: گورستان شام اسبی، گورستان کرجان.

- اماکن قدیمی شامل: برج شاطر گنبدی، خانه‌های سنگی در کوه‌های اردبیل، دخمه سنگی ویند، کاروانسرای شاه‌عباس، قلعه هیر،

- خانه‌های قدیمی شامل: خانه سید هاشم ابراهیمی، منزل وکیل الرعایا، خانه حاج یوسف‌آقا، صادقی، خانه حاج میرزا ابراهیم صادقی، خانه حسین‌قلی صادقی، خانه دکتر منافزاده، خانه میرفتاحی، خانه مرحوم حریریان، ساختمان مدرسه جعفری اسلامی، خانه آقا آصف

- **مجموعه بازار تاریخی اردبیل** مرکب از تیمچه سرا - حمام مسجد - در وسط شهر و در طرفین خیابان امام خمینی. این مجموعه از سابقه‌ای طولانی برخوردار است. قدیمی‌ترین سیاهانی که از بازار اردبیل نام می‌برند مقدسی اصطخری در سده چهارم هجری هستند که بازار را به صورت صلیب در چهار دسته توصیف می‌کنند. هر چند بازار اردبیل در قرن هفتم و هشتم رونق فراوانی داشته و در سده‌های بعد نیز قسمتی از بازار بزرگ و تیمچه‌ها و سراها از موقوفات بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی به شمار می‌رفته و درآمد و عواید حاصله به مصرف مخارج بقعه مزبور می‌رسید معهداً بنای کنونی بازار و عناصر وابسته به آن از آثار دوره صفویه و زندیه به حساب می‌آیند که بر بنیان اولیه بازار احداث گشته‌اند.

- بناها و اماکن مذهبی

- مسجد قدیمی شامل: مسجد جامع اردبیل «جمعه مسجد» که باقی مانده از یک بنای بزرگ از دوره سلجوقیان است و در محله پیر شمس‌الدین، میان گورستان قرار گرفته است.

مسجد میرزا علی‌اکبر مجتهد، مسجد اعظم اردبیل و مسجد حاج‌فخر که از دیگر مساجد شهرستان اردبیل می‌باشند.

- مقبره‌ها و امامزاده‌ها

- بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی

بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی شامل تعدادی از بناهای دوره‌های مختلف است که نخستین بار شاه طهماسب آن را به صورت مجموعه واحدی در آورده و بعدها شاه عباس بناهای مهم دیگری به این مجموعه افزود و باعث اصلاحاتی در آن شد.

اهمیت این مجموعه تاریخی، در ارتباطی که با سلسله خاندان سلاطین صفویه دارد جلوه‌گر می‌شود، اسلاف شاهان صفوی و همچنین شاه اسماعیل اول «سرسلسله این خاندان» در این مجموعه تاریخی به خاک سپرده شده‌اند، طی دوران صفویه هزینه‌های فراوانی صرف این بقعه شده و امروز نیز با وجود گذشت چندین قرن ویژگی‌های زیبا و جالبی دارد که هر بازدید کننده‌ای را تحت تأثیر قرار می‌دهد. بناهای متعلق به بقعه شیخ صفی عبارتند از:

- ۱- در ورودی و حیاط بزرگ
- ۲- حیاط کوچک یا دالان رو باز صحن بقعه
- ۳- مسجد جنت سرا
- ۴- حیاط مقابر
- ۵- شهید گاه
- ۶- چله‌گاه

بخشهای اصلی بقعه عبارتند از: رواق یا قندیل‌خانه، مقبره شیخ صفی، مقبره شاه اسماعیل صفوی، حرم‌خانه، چینی‌خانه. در قسمت شرقی، مقبره شاه اسماعیل اتاقی مربع شکل به طول متر وجود دارد و بین این اتاقی «حرم‌خانه» و قندیل‌خانه اتاقی دیگر مرسوم به راهرو و یا کف‌شکن قرار گرفته است که تعدادی مقبره را در خود جای داده است. این مقبره عبارتند از:

- قبر دختر شیخ صفی که صندوق منبت کاری دارد.

- قبر دختر شیخ زاهد گیلانی «زن شیخ صفی‌الدین» به نام فاطمه که روز پس از مرگ شوهرش به سال در گذشته است.

- قبر سید موسی بن سید حیدر متوفی به سال ه ق

- قبر سلطان با یزید خواجه حسین صفوی متوفی به سال ه ق

- قبر سلام‌الله بن خلیل‌الله صفوی متوفی به سال ه ق

قبر مرشد قلی آقا بن‌الله‌قلی ایشیک‌آغاسی از نزدیکان دربار صفوی.

بقعه شیخ صفی به جهت قدمت، کاشیکاری، کتیبه‌های معرق، گچبری، نوع معماری از کانونهای مهم جذب جهانگرد، نه تنها در محدوده استان بلکه در مقیاس کشور و در حال حاضر مورد توجه انبوه جهانگردان خارجی شده است.

- مقبره امین‌الدین جبرائیل

این مقبره که متعلق به امین‌الدین جبرائیل پدر شیخ صفی‌الدین اسحق جد سلاطین صفوی است در روستای کلخوران اردبیل واقع شده است تاریخ بنای اولیه بنا به نیمه اول قرن دهم هجری قمری مربوط است و در محوطه‌ای که بناهای متعدد دارد محصور است این بناها عبارتند از:

- ۱- دیوار گلی بلند
- ۲- مقبره امین‌الدین جبرائیل
- ۳- مقبره سید محمد الاعرابی
- ۴- بقعه سید همزه
- ۵- مقابر داخل محوطه
- ۶- بقعه مقبره عوض الخواص بن فیروز شاه زرین کلاه
- ۷- مقابر خارج از محوطه

- مقبره کوراییم

این بنا در وسط قبرستانی در روستای کوراییم در ۳۰ کیلومتری شهر اردبیل واقع شده و شامل بنای چهار گوشه است که هر ضلع آن متر طول دارد. سبک معماری و مصالح به کار رفته در بنا چنین می‌نماید که بقعه احتمالاً متعلق به قرن هفتم هجری قمری باشد. ظاهراً نشان قبری در داخل بقعه مشهور نیست.

- امامزاده‌ها

امامزاده صالح در محله ملا مؤمن و پشت بقعه شیخ صفی‌الدین، مسجد و مقبره‌ای قرار دارد که امامزاده صالح یا اوqlان امامزاده سی نام دارد. مجموعه بنا شامل رواق، حرم، صحن مسجد است و نمای جنوبی آن مرکب است از ایوانی با تاق نیم‌گنبد و تزئینات کاشیکاری است بر اساس اشعاری که روی کاشیهای ایوان ورودی نوشته شده بنا در زمان شاه‌عباس به هجری ساخته شده است.

۷- بافت قومیتی مردم استان اردبیل

استان اردبیل از نظر تنوع قومی نسبت به سایر استانهای کشور دارای حداقل تنوع می‌باشد بطوریکه در سطح استان بجز ترکها، فقط سه قوم دیگر بنامهای تات، تالش و کرد سکونت دارند.

اقوام تات، کرد و طالش استان در مجموع ۳۰۹۲۴ نفر و ۲/۵۲ درصد از کل جمعیت استان را تشکیل می دهند و ۱/۱۹۴/۴۲۴ نفر یعنی ۹۷/۴۸ درصد جمعیت استان را آذری ها تشکیل می دهند.

۷-۱- بافت قومیتی استان

کرد	طالشی	تات	آذری	کل استان
۵۰۹۵	۱۲۵۳۱	۱۳۲۹۸	۱/۱۹۴/۴۲۴	۱/۲۲۵/۳۴۸
۰/۴۲	٪۱/۰۲	٪۱/۰۸	۹۷/۴۸	٪۱۰۰

جدول ۷-۲ - جمعیت بر حسب جنس ، استان و تابعیت

مرد وزن	جمع	ایران	افغانستان	عراق	پاکستان	ترکیه	سایر کشورها	اظهار نشده
۱۲۴۸۴۸۸	۱۲۴۶۷۰۵	۱۱۱۱	۱۲۵	۶۷	۱۳	۱۵۱	۳۱۶	
۶۳۱۹۷۲	۶۳۰۹۵۶	۶۶۸	۶۳	۳۵	۷	۷۷	۱۶۶	
۶۱۶۵۱۶	۶۱۵۷۴۹	۴۴۳	۶۲	۳۲	۶	۷۴	۱۵۰	

۸- بافت دینی مردم استان

۸-۱- توزیع جمعیت استان به تفکیک مذهب (سرشماری ۱۳۹۰)

دین	تعداد	درصد
مسلمان	۱۲۴۴۷۸۲	۹۹/۷
مسیحی	۹۹۹	۰/۰۸
کلیمی	۱۱	۰/۰۰۰۹
زردشتی	۲۲۵	۰/۰۱۸
سایر	۴۷	۰/۰۰۳۸
اظهار نشده	۲۴۲۴	۰/۲
جمع	۱۲۴۸۴۸۸	٪۱۰۰

توزیع جمعیت استان به تفکیک مذهب

مذهب	درصد
شیعه	۹۸/۶۷
سنی	۱/۳۳
جمع	٪۱۰۰

۹- عشایر استان

جمعیت عشایر استان ۷۲۲۱۳ نفر می باشد که از دو ایل بزرگ به نام ایل شاهسون با ۹۳/۸ درصد و ایل قره داغ با ۲/۷ درصد جمعیت و طایفه مستقل فولادلو با ۳/۵ درصد تشکیل شده است.

این تعداد عشایر در ۵۷۲ قشلاق ، ۷ زیست بوم ، ۵۳ کانون توسعه و ۱۵۲۷ اوبه زندگی می کنند که از ۴۵ طایفه تشکیل شده اند.

۹-۱- ترکیب جمعیتی عشایر استان

جمعیت	مرد	زن	خانوار
۷۲۲۱۳	۳۷۳۲۴	۳۴۸۸۹	۱۰۷۷۸

۱۰- نمایندگان دوره نهم مجلس شورای اسلامی

ردیف	نام منتخب	نام حوزه انتخابیه	سوابق سیاسی اجتماعی اجرایی مدیریتی،
۱	کمال الدین پیرموند	اردبیل-نیر-نمین	شهردار اردبیل، شهردار سراب، فرماندار پارس آباد، عضو شورای اسلامی شهر اردبیل
۲	منصور حقیقت پور	اردبیل-نیر-نمین	مسئول ستاد بازسازی عتبات عالیات، استاندار اردبیل، بازنشسته سپاه
۳	مصطفی افضلی فرد	اردبیل-نیر-نمین	عضویت در سپاه، مدیر کل بنیاد شهید و امور ایثارگران
۴	میرقسمت موسوی	گرمی	امام جمعه شهرستان های گرمی و نمین، نماینده دوره ششم مجلس
۵	حبیب الله برومند	پارس آباد و بیله سوار	مشاور سازمان بازنشستگی کشوری، نماینده دوره سوم مجلس
۶	یونس اسدی	مشگین شهر	رئیس گروه برنامه ریزی استانداری اردبیل-بخشدار ارشق و مرکزی مشگین شهر
۷	جلیل جعفری بنه	خلخال و کوثر	عضو هیات علمی دانشگاه، کارشناس ارشد مهندسی هسته ای

۱۱- نمایندگان مجلس خبرگان رهبری

ردیف	نام و نام خانوادگی	سوابق
۱	سیدحسن عاملی کلخوران	تدریس در حوزه های علمیه قم و اردبیل - نماینده ولی فقیه در استان - امام جمعه اردبیل
۲	میرابراهیم سیدحاتمی	نماینده مردم استان در دوره سوم مجلس خبرگان رهبری - مدرس حوزه علمیه

۱۲- مشاهیر، علما و شخصیت های علمی، فرهنگی و ورزشی

۱- حاج میر صالح مجتهد	۲۹- شیخ العلماء
۲- آقاسید یونس یونسی	۳۰- میرزا عبدالله مجتهد
۳- میرزا محمد توسلی	۳۱- آقامیرزا علی اکبر مجتهد
۴- میرزا محمد حسن نحوی	۳۲- سید عبدالکریم موسوی اردبیلی
۵- آقامیرمحمی الدین یونسی	۳۳- آقاسید احمد مرتضوی
۶- آقاسید عبدالغنی اردبیلی	۳۴- میرزا یوسف مجتهد
۷- حاج آقا مروج	۳۵- میرزا شفیق جودی
۸- آقامیر حبیب اطهار	۳۶- میرزا علی مشگینی
۹- آقاسید موسی فقیه مرتضوی	۳۷- میرزا محمد علی اردبیلی
۱۰- شیخ ابوالفضل حلال زاده	۳۸- شیخ عبداللطیف عالم راثی
۱۱- آقاسید احمد موسوی بنه کرانی	۳۹- آقامیر عزیز موسوی اردبیلی
۱۲- آقاسید محمد خلیجی	۴۰- آقامیرزا مهدی عالم
۱۳- آقاسید محمد خلیجی	۴۱- آقاسید یونس اردبیلی
۱۴- آقاسید مرتضی خلیجی	۴۲- ملا احمد مقدس اردبیلی
۱۵- آقاسید حلال محدث	۴۳- خاندان مؤذن زاده اردبیل (حاج رحیم، حاج سلیم ...)
۱۶- آقاسید ابراهیم انواری	۴۴- باباصفیری (نویسنده و مؤلف)
۱۷- میرزا ابوالحسن مشگینی	۴۵- شاعران (حاج انوار - حاج منزوی - حاج معنوی ...)
۱۸- میرزا محمد عالم زاده	۴۶- پرفسور خدابخش
۱۹- میرزا احمد بابایی	۴۷- شیخ صفی الدین اردبیلی
۲۰- آقاسید محمد مفتی الشیعه	۴۸- جابر عناصری
۲۱- آقامیرزا محسن مجتهد	۴۹- علی دایی (ورزشی)
۲۲- آقاسید شفیق فاضلی	۵۰- جهان پهلوان حسین رضازاده (ورزشی)
۲۳- آقاسید حسن طاهری	۵۱- علی اشکانی (ورزشی)
۲۴- آقاسید مصطفی نورانی	۵۲- احدیازاج (ورزشی)
۲۵- میرزا محمد مسائلی	۵۳- حلیل باقری (ورزشی)
۲۶- آقاسید محمد تقی مفتی الشیعه	۵۴- ناصر دستاری (ورزشی)
۲۷- آقاسید عبدالغنی نجفی اردبیلی	۵۵- سعید علی حسینی (ورزشی)
۲۸- شیخ عبدالله فقیه نجفی	المیرا دادیار (ورزشی)

۱۳- آموزش و فرهنگ

۱-۱۳- توزیع دانشجویان و اعضای هیات علمی بر حسب دانشگاه و مقطع تحصیلی

نام مرکز آموزش عالی	تعداد دانشجویان			مقطع تحصیلی			تعداد رشته های موجود	تعداد اساتید
	مرد	زن	جمع	کارشناسی	کارشناسی / ارشد	دکتر		
دانشگاه محقق اردبیلی	۴۶۶۲	۵۱۳۸	۹۸۰۰	۴۱۵	۷۸۴۳	۲۰	۱۱۳	۲۲۳
دانشگاه علوم پزشکی اردبیل	۶۶۲	۱۲۶۷	۱۹۲۹	۶۳	۱۳۸۰	۹	۲۶	۱۲۷
دانشگاه آزاد اسلامی اردبیل	۶۲۰۸	۵۰۹۲	۱۱۳۰۰	۸۹۸	۹۰۸۶	۳۷۱	۶۰	۵۱۱
دانشگاه آزاد اسلامی پارس آباد	۲۴۱۸	۸۳۹	۳۲۵۷	۷۴۹	۲۵۰۸	۰	۵۴	۵۸
دانشگاه آزاد اسلامی اصلاندوز	۱۲۰	۳۰	۱۵۰	۱۲۰	۳۰	۰	۱۶	۲۷
دانشگاه آزاد اسلامی انگوت	۶۰	۱۲	۷۲	۷۲	۰	۰	۳	۲۱
دانشگاه آزاد اسلامی خلخال	۱۵۲۷	۸۸۸	۲۴۱۵	۶۵۰	۱۵۲۷	۲۳۸	۵۸	۶۵
دانشگاه آزاد اسلامی مشگین شهر	۱۴۲۱	۵۹۱	۲۰۱۲	۶۳۶	۱۳۷۶	۰	۴۳	۳۸
دانشگاه آزاد اسلامی گرمی	۱۷۲۹	۲۸۰	۲۰۰۹	۵۷۹	۱۱۵۹	۲۷۱	۷۲	۱۵۰

۱۲۸	۲۴	.	.	۱۰۵۰	۲۵۰	۱۳۰۰	۴۵۰	۸۵۰	دانشگاه آزاد اسلامی بيله سوار
۲۷	۱۶	.	.	۳۰	۱۲۰	۱۵۰	۳۰	۱۲۰	دانشگاه آزاد اسلامی اصلاندوز
۳۶	۶	.	.	.	۹۲	۹۲	۳۷	۵۵	دانشگاه آزاد اسلامی لاهرود
۳۸۰	۶۳	.	۱۳۹	۹۱۷۴	.	۹۳۱۳	۶۰۲۸	۳۲۸۵	دانشگاه پیام نور اردبیل
۱۱۷	۲۶	.	.	۲۹۲۴	.	۲۹۲۴	۱۷۲۲	۱۲۰۲	دانشگاه پیام نور گرمی
۲۰۳	۲۲	.	.	۳۳۰۸	.	۳۳۰۸	۲۰۹۸	۱۲۱۰	دانشگاه پیام نور مشگین شهر
۱۰۰	۱۹	.	.	۲۹۸۴	.	۲۹۸۴	۱۸۵۸	۱۱۲۶	دانشگاه پیام نور خلخال
۹۳	۱۶	.	.	۱۳۷۸	.	۱۳۷۸	۸۲۵	۵۵۳	دانشگاه پیام نور بيله سوار
۲۴	۹	.	.	۶۸۵	.	۶۸۵	۳۹۰	۲۹۵	دانشگاه پیام نور نیر
۲۹	۹	.	.	۵۲۳	.	۵۲۳	۲۹۵	۲۲۸	دانشگاه پیام نور کوثر
۹۳	۹	.	.	۱۰۷۲	.	۱۰۷۲	۶۸۱	۳۹۱	دانشگاه پیام نور پارس آباد
۶۱	۹	.	.	۸۱۲	.	۸۱۲	۵۲۵	۲۸۷	دانشگاه پیام نور نمین
۴۳	۴	.	.	۴۳۳	.	۴۳۳	۱۸۶	۱۴۷	دانشگاه پیام نور هیر
۲۹	۵	.	.	۵۴۸	.	۵۴۸	۳۲۹	۲۱۹	دانشگاه پیام نور ارشق
۲۶	۵	.	.	۴۸۹	.	۴۸۹	۲۸۱	۲۰۸	دانشگاه پیام نور انگوت
۴۴	۶	.	.	۵۸۲	.	۵۸۲	۳۱۵	۲۶۷	دانشگاه پیام نور سرعین
۶۵۰	۱۵۸	.	.	۱۶۵۲	۶۹۸۹	۸۶۴۱	۳۱۷۵	۵۴۶۶	دانشگاه جامع علمی کاربردی
۸	۹	.	.	.	۱۴۴۹	۱۴۴۹	.	۱۴۴۹	آموزشکده فنی رازی
۸۳	۷	.	.	.	۸۷۵	۸۷۵	۸۷۵	.	آموزشکده دخترانه فاطمه
۴۰	۸	.	.	۱۴۵	.	۱۴۵	۱۳۰	۱۵	تربیت معلم بنت الهدی
۶۶	۸	.	.	۳۹۸	.	۳۹۸	۱۶۸	۲۳۰	تربیت معلم علامه طباطبائی
۴۷	۷	.	.	۳۷۴	۲۹۵	۶۳۹	۴۵۳	۲۸۶	دانشگاه غیر انتفاعی سبلان
۱۱۲	۱۰	.	.	۷۷۳	۵۳۷	۱۳۱۰	۵۳۷	۷۷۳	دانشگاه غیر انتفاعی مقدس اردبیلی
۴۷	۱۲	.	.	۵۴۰	۷۲۰	۱۲۶۰	۵۰۴	۷۵۶	آموزشگاه غیرانتفاعی و غیردولتی نوین
۱۰	۶	.	.	۱۵۰	۱۲۲	۲۷۲	۱۲۶	۱۴۶	دانشگاه کشاورزی و منابع طبیعی مغان
۳۷۱۶	۹۱۸			۵۴۹۳۳	۱۶۷۴	۷۴۵۲۶	۳۶۱۵۵	۳۸۳۷۱	جمع کل

۱۳-۲- شاخص های آموزش عالی استان

میزان/تعداد	شاخص
استان: ۸۰/۰۵ کشور: ۸۴/۶۱	میزان با سوادی استان
۷۴۵۲۶	تعداد دانشجویان استان
۳۴	تعداد مراکز آموزش عالی
۹۱۸	تعداد رشته های دانشگاهی
۳۷۱۶	تعداد اساتید دانشگاهی
۲۰/۰۶	نسبت استاد به دانشجو
۴۷	تعداد تشکل های سیاسی و علمی دانشجویی
۵۷	تعداد نشریات دانشجویی

۱۴- سرداران شهید استان

ردیف	نام و نام خانوادگی	شغل شهید	محل شهادت	تاریخ شهادت
۱	ابوالفضل پیرزاده	مسئول آموزش عقیدتی سپاه استان	اردبیل	۱۳۶۰/۹/۷
۲	اسد فلاح	فرمانده یکی از گردانهای آزاد کننده خرمشهر	خوزستان ، خرمشهر ، ام الرصاص (خاک عراق)	۱۳۶۱/۲/۲۰
۳	ایاز محمد زاده	افسر ارتش فرمانده گردان	ایلام ، مهران ، منطقه قلاویزان	۱۳۶۷/۳/۲۹
۴	برات سقایی	جانشین فرمانده یکی از گردانهای لشگر ۳۱ عاشورا	خوزستان ، خرمشهر شلمچه	۱۳۶۱/۵/۲
۵	بنامعلی محمد زاده	فرمانده گردانهای امام سجاد مقدار لشگر ۳۱ عاشورا	خوزستان ، خرمشهر شلمچه	۱۳۶۵/۱۰/۲۶
۶	جعفر خرامانی	معاون عملیات گروه جنگهای نامنظم شهید چمران	خوزستان ، خرمشهر منطقه سبحانیه	۱۳۶۰/۲/۲۵
۷	جعفر طهماسبی پور	مسئول پرسنل تیپ لشگر ۳۱ عاشورا	خوزستان ، آبادان ، جزیره مجنون (خاک عراق)	۱۳۶۲/۱۲/۷
۸	حسینقلی جعفر پور	پاسدار رسمی مسئول لجستیکی بهداری رزمی شمال غرب کشور	آذربایجان غربی ، ارومیه ، پاسگاه دیزج ارومیه	۱۳۷۲/۵/۸
۹	حسنقلی علایی	پاسدار رسمی ، فرمانده بسیج پارس آباد	خوزستان ، خرمشهر شلمچه	۱۳۶۵/۱۲/۴
۱۰	حسین گنجگاهی	جانشین گردان حضرت ابوالفضل (ع)	خوزستان ، آبادان ، فار (خاک عراق)	۱۳۶۴/۱۱/۲۵
۱۱	حسین نفیسی	مسئول شناسایی لشگر محمد رسول الله	کردستان ، مریوان ، حلبچه هم مرز مریوان	۱۳۶۷/۱/۴
۱۲	حمزه سلیم زاده	معاونت گردان مهندسی لشگر ۳۱ عاشورا	خوزستان ، خرمشهر شلمچه	۱۳۶۵/۱۰/۲۱
۱۳	خدمتعلی رجبی	پاسدار رسمی ، جانشین گردان تخریب لشگر ۳۱ عاشورا	خوزستان آبادان ، جزیره مجنون (خاک عراق)	۱۳۶۱/۱۲/۹
۱۴	خسرو ابراهیمی	سرگرد ارتش ، فرمانده گردان	ایلام ، فلکه	۱۳۶۵/۲/۱۰
۱۵	داور یسری	فرمانده سپاه پاسداران اردبیل - عضو دفتر نمایندگی ولی فقیه در ستاد مرکز - مسئول دفتر پیگیری فرمایشات حضرت امام (ره)	خرمشهر ، شلمچه	۱۳۶۵/۱۰/۲۷
۱۶	رحیم واحدی	معاونت تیپ ذوالفقار لشگر ۳۱ عاشورا	آذربایجان غربی ، سردشت	۱۳۶۶/۵/۱۴
۱۷	سید جعفر خوشروزی	پاسدار رسمی جانشین فرماندهی یکی از گردانهای لشگر ۳۱ عاشورا	خوزستان ، خرمشهر شلمچه	۱۳۶۱/۲/۲۹
۱۸	شاپور برزگر	پاسدار رسمی ، مسئول محور لشگر ۳۱	مریوان ، پنجوین عراق	۱۳۶۲/۸/۱۳
۱۹	سیاوش عیسی نژاد	پاسدار رسمی ، فرمانده گردان فجر لشگر ۴۳ امام علی (ع)	آذربایجان غربی ، سردشت	۱۳۶۶/۵/۷
۲۰	صمد ارادتی	پاسدار رسمی ، جانشین فرمانده یکی از گردانهای لشگر ۳۱ عاشورا	خرمشهر ، شلمچه	۱۳۶۱/۲/۲۹
۲۱	ضیاء الدین ذاکر	خلبان هوانیروز	آذربایجان غربی ، سردشت	۱۳۵۹/۸/۶
۲۲	عزیز اله قطبی	پاسدار رسمی ، فرمانده گردان بنی هاشم	پنجوین همز با مریوان	۱۳۶۲/۸/۱۳
۲۳	عقیل عرش نشین	پاسدار رسمی جانشین فرمانده یکی از گردانهای لشگر ۳۱ عاشورا	ایلام موسیان	۱۳۶۲/۱/۲۲
۲۴	عمران پستی	فرمانده گردان حبیب بن مظاهر لشگر ۲۷ حضرت رسول ...	جزیره مجنون	۱۳۶۲/۱۲/۹
۲۵	عمران همزنگ	پاسدار رسمی ، جانشین فرمانده گردان قاسم (ع)	خوزستان خرمشهر ، شلمچه	۱۳۶۵/۱۲/۴
۲۶	غفور جدی	خلبان هوانیروز	خوزستان آبادان ، مناطق عملیاتی	۱۳۵۹/۸/۷
۲۷	فریدون حاتمی	پاسدار رسمی مسئول خدمات رزمی لشگر ۳۱ عاشورا	ایلام ابالفتح عراق	۱۳۶۶/۵/۲۱
۲۸	فیض اله حامدی	فرمانده گردان جند ... در منطقه اشنویه	آذربایجان غربی ، اشنویه	۱۳۶۵/۷/۲۱
۲۹	فرزاده بخت قمیسی	مسئول تبلیغات ستاد مشترک سپاه	کرمانشاه ، سرپل ذهاب	۱۳۵۹/۷/۲۲
۳۰	قاسم حبیب نژاد	فرمانده گردان ارتش	کرمانشاه پاوه ، نوسود	۱۳۵۹/۱۰/۳۰
۳۱	محمد رضا رحیمی	جانشین گردان مهندسی لشگر ۳۱ عاشورا	خوزستان آبادان ، جزیره مجنون	۱۳۶۲/۲/۲۴
۳۲	محمد رضا طالب العلم	ستوان یکم ارتش	خوزستان ، خرمشهر ، جاده خرمشهر اهواز	۱۳۶۱/۳/۲
۳۳	مرتضی فخر زاده	پاسدار رسمی ، فرمانده گردان المهدی (ع)	خوزستان شلمچه ، (خاک عراق)	۱۳۶۵/۱۰/۲۶
۳۴	میر علی یوسفی سادات	پاسدار رسمی فرمانده گردان اباعبدالله و تعاون	خوزستان ، خرمشهر ، شلمچه	۱۳۶۵/۱۲/۵

۱۳۶۶/۵/۱۵	آذربایجان غربی ، سردشت	فرمانده گردان علی اصغر (ع)	میر محمود بنی هاشم	۳۵
۱۳۶۵/۱۲/۳	کردستان مریوان	معاونت گردان امام سجاد (ع)	نادر دیرین	۳۶
۱۳۶۵/۱۰/۲۰	خوزستان ، خرمشهر ، شلمچه	معاون گردان حضرت قاسم لشگر ۳۱ عاشورا	ناصر علی صوفی	۳۷
۱۳۶۲/۱۲/۱۰	خوزستان ، آبادان جزیره مجنون	پاسدار رسمی مسئول پرسنلی لشگر ۳۱ عاشورا	نصر اله کریمی	۳۸
۱۳۶۶/۵/۳	کردستان	مسئول ادوات	صمد میرزائی	۳۹
۱۳۶۵/۱۰/۱۹	شلمچه	مسئول پرسنلی لشگر ۳۱ عاشورا	حاج حسین حیدری	۴۰
۱۳۶۵/۱۰/۳۰	شلمچه	فرمانده گردان	محمد رضا رضا زاده	۴۱
۱۳۶۵/۱۰/۲۶	شلمچه	فرمانده گردان تخریب	رکابعلی نظر زاده	۴۲
۱۳۶۳/۱۲/۲۴	شرق دجله	معاون گردان	بهرروز ذوغایی	۴۳
۱۳۶۲/۸/۲۶	بندر عباس - منطقه کوه کنو	خلبان	عیسی مهدی نیا	۴۴
۱۳۶۵/۱۱/۱۸	اهواز	خلبان	اسد اله فرهمند فر	۴۵
۱۳۶۲/۱/۲۴	ایلام ، موسیان ، شرهانی	جانشین گردان آرپی جی	سید رضی رضوی	۴۶
۱۳۶۶/۱۱/۱۸	شلمچه	معاون گردان امام صادق (ع)	مجتبی عزیزی	۴۷